

К.КАРИМОВТЫҢ «ДАРВИШ» РОМАНИ: ПРОБЛЕМАТИКАСИ ВА ҚАХРОМОН ОБРАЗИ

П.Нуржанов

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Филология фанлари доктори, доцент

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7309462>

Аннотация. Ушбу мақолада қорақалпоқ ёзувчиси К.Каримовнинг «Дарвиш» романи проблематикасининг ўзига хослиги ва қаҳромон образини ясининг йўллари ҳақида гап боради.

Таянич иборалар: тарихий ҳодиса, тарихий роман, тарихий қаҳромон образи, монолог, диалог, миллий колорит, бадиий психологизм, сюжет, композиция.

ТЕКСТ НАУЧНОЙ РАБОТЫ НА ТЕМУ: «ПРОБЛЕМАТИКА И ОБРА ГЕРОЯ В РОМАНЕ К.КАРИМОВА «ДАРВИШ»»

Аннотация. В статье исследуются своеобразие проблематики и пути воссоздания героя образа в романе Каракалпакского писателя К.Каримова «Дарвиши»

Ключевые слова: историческое событие, исторический роман, образ исторического героя, монолог, диалог, национальный колорит, художественной психологизм, сюжет, композиция.

THE PROBLEMATICS AND IMAGE OF THE HERO IN K. KARIMOV'S NOVEL "DARVISH"

Abstract. The article examines its own image of the problem and ways of recreating the hero of the image in the novel "Darvishi" by the Karakalpak writer K. Karimov

Key words: historical event, historical novel, image of a historical hero, monologue, dialogue, national flavor, artistic psychologism, plot, composition.

КИРИШ

Ғарезсизлик дэўири қарақалпақ әдебияты идеялык-тематикалык бағдары, жанрлық-стилик, көркемлик қасийетлери, қаҳарман образын жасаўы, турмыс шынлығын коркем ҳақыйқатлыққа айландырыўы бойынша белгили орынға ийе болып үлгерди. Буны биз ғарезсизликке шекемги әдебияттың раўажланыў бағдары менен салыстырсақ, олар арасында үлкен парқтың бар екенлигине исеним ҳасыл қыламыз. Мәселен, молла-ийшанларды, бардамлы, өзине тоқ инсанларды унамсыз қаҳарман етип сўўретлеў 1990-жылларға шекем әдебиятта үрдиске айланып кеткен еди. Усындай надурис тенденция себепли улыўма түркийтиллес халықлар әдебиятында диний искерлерге қара бояў жағып сўўретлеў өршип кетти. Оларды убыжық етип сўўретлеген шығармалар ҳәттеки мектеп сабақлықлары менен хрестоматияларына шекем киргизилди.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Бирақ та ғарезсизлик жыллары бул бағдардағы жағдай бираз жақсыланды, турмыс ўақыялары әдебиятымызда қалыс түрде сәўлелене баслады. Мысалы, диний уламалар менен, молла-ийшанлардың елдиң аўызбиршилигин сақлаўдағы, халықты ийман-инсапка, диянатқа шақырыўдағы ибратлы ислери бир қанша әдебий шығармаларда ҳақыйқат түрде сәўлеленди. Усы көзқарастан Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», А.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», «Шейитлер тәғдири», К.Смамутовтың «Сизлерге айтып

кетежақпан», Ш.Уснатдиновтың «Шайырдын жаслығы», «Соңғы аңшы», Е.Усеновтың «Ханмақсым», х.т.басқа шығармалар дыққатқа ылайық.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Усылардың қатарында К.Каримовтың «Дәрүйиш» романы белгили орынды ийелейди. Өйткени онда жерлесимиз, Қоңырат елаты турғыны Ысақ молланың диний билим алыуы ушын қанша қыйыншылықтарды жеңип өтип, бир неше медреселерди питкерип, илимли-билимли адамға айланыуын, атақлы венгер илимпазы хәм саяхатшысы Армин Вамбери искерлиги менен тығыз байланыста алып сүүретленген. Жерлесимиз молла Ысақтың (1836-1892) Армин Вамбериге ерип Венгрияға барыуы, ол жерде жасап қалып, көп тиллерди үйрениуі, қарақалпақ аңыз әдебиятының айырым шығармаларының Европада тарқалыуына себепши болыуы, ақыр-ақыбетинде Венгрия Илимлер академиясы тарийхында елеули из қалдырғаны хаққындағы мағлыұматлардың баспа сөзде, илимий әдебиятларда жәрияланыуы жазыушыға түртки болғаны анық.

МУҲОКАМА

Негизинде Ысақ молланың XIX әсирде-ақ Венгрияға барып қалыуына себепши болған А.Вамбери мийнетлеринде қарақалпақ халқының тарийхы, этнографиясы, тили тууралы бақалы мағлыұматлар бар. Бул хаққында академик С.Камаловтың «А.Вамбери қарақалпақлар тууралы» (1995) мийнетинде бириншилерден болып пикир билдирилген. Оның жазыуынша, А.Вамбери 1863-жылдың 28-март хәм ноябрь айларында дәрүйиш сыпатында Хийұа, Қоңырат, Ургенч, Бухара, Самарқанд, Қарши, Герат қалаларына барып, қайтарсын өз журты Венгрияға Тегеран арқалы қайтады. Саяхаты дауамында А.Вамбери сол жерде жасаушы халықлардың тили, әдебияты, мәдениаты, үрп-әдети, жасау шараяты х.т.б хаққында көплеген бақалы мағлыұматлар жыйнайды. Кейин ала оларды «Орта Азия бойлап саяхат» (М.1874), «Орта Азия очерклері» (1868) х.т.б. мийнетлеринде жәриялайды. Аты аталған мийнетлер рус немец, англичан х.т.б тиллерде жарық көреді, усы себепли олар Орта Азия халықларын, соның ишинде қарақалпақларды да пүткіл дүньяға танытады. Демек, К.Каримовтың «Дәрүйиш» романында (2019) Ысақ молла хәм А.Вамбери искерлигиниң сол дәуирдин тарийхий шараятына сай түрде көркем хақыйқатлыққа айландырылғаны елеули қубылыс болды.

Жазыушы көркем фантазияға ерк бериу менен тарийхий романның хұжетлик тийкарына да үлкен итибар береді. Бунда академик С.Камаловтың жоқарыда аты аталған китабындағы тарийхий мағлыұматлар шығарманың хұжетлик негизин қурағанлығын сезиуге болады. Бул мийнетте: «Ысақ молла А.Вамбери менен Хийұада танысқаннан баслап (1863, июнь) оның менен бирге Будапештке дейин (1864, май) барған. Вамберидин Орта Азияға болған саяхатының сәтли болыуында Ысақ молланың тутқан орны үлкен»-деп жазады. Романдағы ўақыялардың раўажланыуы барысы усы хұжетлик тийкараға сай келеді.

К.Каримов романда Ысақ молла образын хәр тәреплеме ашыу мақсетинде қыялғый образлардан да шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, молла Ысақтың садық досты, жан қоңсысы Юсуп хожа менен өткерген балалық жылларын автор жүдә тәсирли, сол дәуирдеги тарийхий хақыйқатлық пенен тығыз байланыслы түрде сүүретлеген: XIX әсирдин биринши ярымындағы Қоңыраттағы драматизмге толы ўақыялар-қарақалпақларды, бир жағынан, Хийұа ханлығының езиуі, екінши тәрепинен, түркмен басқыншыларының зорабанлық хәрекетлері, үшінши жағынан, рус патшалығының

сиясий ойынлары-булардың хәммеси оқыўшының сүүретленип атырған тарийхий дәўир ҳаққында кең түсиник алыўына имканият жаратады. Усы тарийхий ўақыялар фонында роман сюжети раўажланып, қахарманлар образы ашылып барады. Нәтийжеде ҳадаллық пенен наҳақлық, жаўызлық пенен меҳрибанлық қусаған сыпатлардың өз-ара гүресин Ысақ молла образына байланыстырып сүүретлеў оқыўшыда үлкен тәсир қалдырады. Жазыўшы Ысақ молла өмир сүрген жыллардағы (1836-1892) Қоңырат журтындағы ўақыяларға өз қатнасын билдириў арқалы қахарманлар образын жаратады. Мәселен, жас Ысақ молла менен онын досты Юсуп хожаның өз ели тарийхына болған қызығыўшылығына итибар бериў арқалы олардың көкиреги ояў, сергек жаслар екенлигин көрсетеди: еки жас өспиримнің Қоңырат қаласы жанындағы Төребий дәўиринен қалған естеликлер, усы жерден өтетугын жипек жолы, оннан қоңыраўлары сынғырлап өтип турған кәрўанлар туўралы қыялға берилиўи, Әмиўдәрья арқалы жүзип келген рус пароходын көргендеги жергиликли халық ўәкиллериниң таң қалысыўы ҳ.т.б. хәдийселер романда өзине тартымлы жанлы картиналар, сюжетлик деталлар менен сүүретленген. Әлбетте буларды сүүретлеўде автор тарийхий дәреклердеги фактлерге сүйенген, оларды өз дәретиўшилиқ фантазиясы менен байытқан.

Жазыўшының роман сюжет қурыўдағы шеберлиги оның базда авторлық мағлыўматлардан утымлы пайдаланыўында, гейде қахарманлардың еске түсириўлерин ўақыт бойынша кейинге шегиндирип бериўинде көринеди. Бул нәрсе роман поэтикасының өзине тәнлигинен дәрек береді. Мысалы, автордың Ысақ молла аўылының не ушын «Бақырған» деп аталғанын, сондай-ақ бул жердиң не себеп «Шейхлар аўылы» делиниўин баянлаўы шығарманың оқыўшы тәрәпинен қызығып оқылыўына, сюжеттиң тартымлы болыўына, сол дәўир ўақыяларын өтмиш хәдийселери менен байланыстырыўға хызмет етеди.

Романның улыўма композициялық қурылысындағы көзге түсерлик өзгешеликлердиң бири, бул оның «Бақырған журты», «Дәслепки сапар», «Хийўада», «Қоңыраттан алыста» деген үлкен төрт бөлимге бөлиниўинде көринеди. Бул бөлимлердиң өз гезегинде «Адасқан жағал ешки», «Қоңырат базарындағы ўақия», «Үйден кетиў», «Дағдарыс», «Зәйнеп», «Шайықлар аўылында», «Қутлы-Мурадтың кесилген басы», «Ўатанды қумсаў», «Дәрўиш сүүретинде», «Рәшид хажы», «Ақсақ дәрўиш», «Армин Вамбери», «Ысақ молла эрманлады», «Үйлениў хәм саяхат» ҳ.т.басқа бөлимшелерге ажыратылыўы бир жағынан, роман композициясының өзине тәнлигинен дәрек берсе, екинши жағынан, шығарма ўақыяларының оқыўшы тәрәпинен қабылланыўына қолайлық туўдырады. Бул композициялық усыл әдебиятымызда Ж.Аймурзаевтың «Қызкеткен», К.Мәмбетовтың «Посқан ел» хәм «Түркстан» романларында қолланылған болып, олар «Дәрўиш» шығармасын жазарда автордың қарақалпақ романшылығында дәстүрий баянлаў поэтикасына әмел қылғанын көрсетеди.

К.Каримовтың «Дәрўиш» романында сюжет поэтикасының және бир өзгешелиги соннан ибарат, жазыўшы айырым орынларда бурын сүүретленген ўақыяларды әдебий қахарманлардың ядқа түсириў монологлары арқалы қайтадан жанландырады. Сонлықтан олар китап оқыўшылардың ядында қайта тикленип, қахарманлар образын және де толығырақ ашыўға хызмет етеди. Жазыўшы романда орынлы жерлерде диалоглардан баслап ишки монолог, авторлық сүүретлеўлер, қысқа-қысқа пейзажлық көринислер, әдебий қахарманлардың қыймыл-қозғалыслары, ықшам портретлик штрихлар

формасындағы сүүретлеулерге шекем көркем психологиялық хызмет жүклеп, дәуір руўхын хәм қахарман образларын тәсирли түрде сәўлелендириўге ериседи.

ХУЛОСА

К.Каримовтың «Дәрўиш» романында XIX әсир қарақалпақ елиндеги исламий билим менен мәдениетти терең ийелеўге деген умтылысты, илим-билим ийелеўге деген жаслардың интасын сюжетке арқаў етип, терең мағаналы көркем сүүретлеў формалары менен ашып бериўи, усы бағдарда тарийхий шынлықты көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўи прозамызда елеўли ҳәдийсе болды. Жазыўшының Ысақ молла, саяхатшы А.Вамбери хәм тағы басқалардың образларын шебер жасаўи дыққатқа ылайық. Усы себепли оқыўшы жәмийетшилиги XIX әсирде-ақ елимизди Европаға танытқан жерлесимиз ҳаққында мақтаныш сезимлерине бөленетуғынлығы, бул болса өз гезегинде өсип киятырған жас әўладты дәуирге сай етип тәрбиялаўға хызмет ететуғынлығы анық.

REFERENCES

1. Баҳадырова С. Роман хәм дәуир. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979;
2. Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. Нукус: «Каракалпакстан», 1984;
3. Нарымбетов Ж. Жаңа эстетикалық шеклерге қарай. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985;
4. Жаримбетов Қ. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында гейпара ойлар. «Әмиўдәрья» 2013, №5;
5. Нуржанов П. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында гейпара ойлар. «Әмиўдәрья» 2012, №3;
6. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). Нөкис: «Билим», 2009;
7. Dilmurat Quronov. Adabiot nazariyasi asoslari. Toshkent: «Navoiy universiteti», 2018;
8. Оразымбетов Қ. Ғәрезсизлик дәуири хәм қарақалпақ әдебияты- Қ.Оразымбетов. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. II том, 107-113 бб.